

YAŞ HİVELİLER HAREKETİ VE HİVE HANLIĞI'NDAKİ SİYASİ GELİŞMELER

NURETTİN HATUNOĞLU*

GİRİŞ

Timur Devleti'nin yıkılmasının ardından, Türkistan coğrafyasında parçalanmış siyasi bir yapı ortaya çıkmıştır. Türkistan coğrafyasının dinî, iktisadî, içtimai ve kültürel yapısına olumsuz etki yapan bu siyasi yapı, çeşitli süreçlerden geçerek yaklaşık 400 sene devam etmiş ve bu coğrafyanın Ruslar ile Çinliler tarafından işgal edilmesine zemin hazırlamıştır. Hanlıklar dönemi olarak adlandırılan ve 2 Eylül 1920 tarihinde Bolşeviklerin Buhara şehrini işgal etmesi ile sona eren bu dönemin ardından, Batı Türkistan'da Bolşevik Rusya'nın etkisi ile Buhara ve Harezmi cumhuriyetleri kurulmuştur¹. Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan *Ceditçilik Hareketi*'nin savunucularından birçoğu bu devletlerin yönetiminde yer almıştır. Bu devletler Türkistan'ın modernleşme ve demokratikleşme tarihinde ilk cumhuriyetler olmaları sebebiyle önemli yere sahip olmuşlardır.

İki cumhuriyetten biri olan Harezmi Şuralar Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını sağlayan siyasi harekete *Yaş Hiveliler (Genç Hiveliler) Hareketi* denilmiştir. Hive Hanlığı'ndaki *Yaş Hiveliler Hareketi* Türkistan'da ortaya çıkan *Ceditçilik Hareketi* ile yakından ilgilidir. Bu çalışmada Ceditçilik tüm yönleri ile ele alınmayıp sadece Hive Hanlığı'nda ortaya çıkıp gelişen ve daha sonra Yaş Hiveliler adını alarak siyasallaşan kısmı üzerinde durulmuştur. Hive dışındaki *Ceditçilik Hareketi* ile ilgili birçok çalışma bulunmasına karşın

* Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Zonguldak/TÜRKİYE, hatunoglu.nurettin@gmail.com

¹ Aynı dönemde Taşkent merkezli kurulan Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluş şekli ve yapısı farklıdır. Bu devletin kuruluşunda yerli kadroların etkisi yok denecek kadar azdır. Bu sebeple çalışmamızda Buhara ve Harezmi cumhuriyetlerinden farklı şekilde değerlendirilmiştir. Bu konuda bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995; Z. İnamcanov, *Türkistan ACCR'nin Tuzuluşu ve Rivaclemışı*, Kızıl Özbekistan, Pravda Vostoka ve Özbekistan-ı Surh Birleşken Neşriyatı, Taşkent 1957; Gazi Turayev, *Türkistan Bolşevikleri Oktuyabırde, Özbekistan Neşriyatı*, Taşkent 1967; I Hayitmetov, *Türkistande Sovyet Hakimiyetining Destlabkı Adımları*, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent 1975.

Baymirza Hayit'in: *Hive'deki reformist hareket hakkında pek az kaynak mevcuttur*² serzenişinden de anlaşılacağı üzere bu alanda yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır³. Bu sebeple çalışmamızda bütünüün parçası olan *Yaş Hiveliler Hareketi* ve siyasi gelişmeler üzerine daha ayrıntılı durulmuştur. Çünkü bağımsız bir çalışmayı gerektirecek kadar mürekkep bir konu olan *Ceditçilik Hareketi*'nin bütün yönleri ile ele alınarak ortaya konması, bu çalışmanın sınırlarının çok ötesinde bir konudur. İngeborg Baldauf, Ceditçiliğin bu yönü ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Biz Orta Asya Ceditçiliğini ne kadar derinlemesine tetkik etmeye çalışırsak o, diğer izimler gibi bizden o kadar uzaklaşıp gitmektedir. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Bizce Kâbil, Kaşgar, Buhara, Alma Ata, Semerkant ve Taşkent gibi şehirleri içine alan sınırlarda otuz yıla yakın hüküm süren bu içtimai hadisenin kesin ve mükemmel tasvirini çizebilecek bir kişi bulunamaz. Ayrıca işbu içtimai hadisenin iştirakçileri aynı gayeye dayanan ve aynı amaçları hedefleyen kişiler olsalar da onlar, sosyo-ekonomik şartları ve aldıkları eğitim açısından birbirlerinden kesin çizgiler ile ayrılan, değişik tarihi muhitlere mensup kişiler idiler. Aynı zamanda onlar tarihin farklı süreçlerinden geçmişlerdir”⁴.

Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda *Ceditçilik Hareketi* siyasi faktörlerden dolayı farklı bir mahiyette gelişirken, Kafkasya, İdil Ural ve Taşkent bölgelerinde kültürel olarak farklı gelişmiştir. Ceditçilik ve Ceditçiler için bütün bu bölgeleri kapsayan genel bir tanımlama yapmak mümkün değildir. Ahmet Kanlıdere bu hususta şu ifadeleri kullanmaktadır:

“XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya'da yaşayan Türk kökenli halkların en önemli fikir hareketi olan Ceditçilik, farklı dönemlerde değişik ilim adamlarınca farklı şekillerde algılanmıştır. Ceditçiler denildiğinde çoğu zaman Rusya Türkleri arasında yeniliğe açık ve yenilik taraftarı aydınlar kastedilmektedir. Fakat bu, çok genel bir tanımdır ve bazen yetersiz kalmaktadır. Diğer yandan yeni olana karşı mesafeli ve şüphe ile yaklaşan bazı kimseler de Ceditçi tanımlı

² Hayit, *a.g.e.*, s. 198.

³ Ceditçilik Hareketi ile ilgili bkz., Satımcı Halbayev, v.d, *Türkistan Ceditçiliği Milli Oygunus Devri Tarihi*, Nemangan Neşriyatı, Nemangan 2012; Feyzullah Hocayev, *Buhâra İnkılabının Tarihine Materyaller: Feyzullah Hocayev Hayatı ve Faaliyeti Hakkında Yeni Mulahazalar*, Haz., D. A Alimova, Fen Neşriyatı, Taşkent 1997; Abdullah Bediri, *Yaş Buhâraliler: Biçare Halk Dehkanları İçün Yâhşi mi, Yâman mi*, Yaş Buhâralilerin Moskova Komitesi, Moskova 1919; Abdullah Bediri, *Yaş Buhâraliler Kimler*, Yaş Buhâralilerin Moskova Komitesi, Moskova 1919; Uli Schamiloğlu, “İctihad or Millat? Reflectioan on Bukhara, Kazan and The Legacy of Russian Orientalism”, *Reform Movements and Revolutions in Turkhistan: 1900-1924 (Studies in Honour of Osman Khaja)*, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA Harlem 2001; Uluğbek Dalimov, *Türkistan'da Cedit Mektepleri*, Üniversit Neşriyatı, Taşkent 2006.

⁴ İngeborg Baldauf, *XX Asr Ozbek Edebiyatı Çizgileri*, Mesul Muharrir Naim Kerimov, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent 2001. s. 8.

içine dâhil edilmektedirler. Ceditçi olarak nitelenen aydınların bu tanımlamayı ne dereceye kadar kabul ettikleri de ayrı bir tartışma konusudur”⁵.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kavramsal olarak da Ceditçiliğin tanımı ve kapsamı konusunda problemler vardır. Ceditçiliğin bütün yönleri ile ele alınması ancak bağımsız bir çalışma ile mümkün olsa da, *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin bütünün bir parçası olması, bu çalışmada genel manadaki *Ceditçilik Hareketi* hakkında kısa bir tanımı zorunlu hale getirmektedir. Andican'ın yaptığı tanım Ceditçilik ile ilgili ortalama bir fikir ve *Yaş Hiveliler Hareketi*'ni ortaya çıkaran tarihî süreç hakkında bize ipuçları vermektedir. Andican'a göre:

“Eğitimde Arapça yerine Türkçenin dini bilgiler yanında pozitif bilimlerin öğretilmesini amaçlayan cedit anlayış sadece eğitim alanı ile sınırlı kalmayıp Çarlık Rusyası içinde yaşayan Müslüman Türk gruplarının toplumsal reform ve değişim taleplerini ifade eden bir deyim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Gaspıralı İsmail'in Dilde, Fikirde, İş'te Birlik sloganı ile birlikte Ceditizm Pan Slavizm karşıtı ve Türk dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan siyasi bir akım haline dönüştü”⁶.

Buhara ve Hive'de mevcut hanlık ve emirlik yönetimlerine karşı siyasi bir harekete dönüşen *Ceditçilik Hareketi*, Sovyetlerin olumsuz etki ve vesayetine rağmen yeni kurulan Buhara ve Harezmi cumhuriyetlerinde anayasal bir idarenin ilan edilmesini sağlama başarısını göstermiştir. Bu cumhuriyetlerde anayasal zeminde gelişen demokratik bir idare, Türkistan coğrafyasının demokratik açıdan dünya standartlarına ulaşmasında bir basamak olabilirdi. Fakat *Ceditçilik Hareketi*'nin siyasallaşma sürecine müdahil olan Sosyalizm fikri ve Sovyet faktörü, emekleme evresinde olan bu hareketi demokratikleşme adına akamete uğratmıştır. Yaşanan süreçte, bu cumhuriyetler Sovyetler Birliği'ne dâhil edilmiş ve Ceditçilerin büyük bir kısmı Sovyet yönetimi tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu olumsuz duruma rağmen Sovyet döneminde yapılan çalışmalarda Sovyet etkisi olumlu şekilde değerlendirilmiştir. Örneğin Gulamov, *Yaş Hiveliler Hareketi*'ne katılanların görev aldığı Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Sovyetleştirilmesi hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Büyük ekim devriminin zaferi, eski Çar Rusya'sı ve onun koloni halklarının maddi gelişimine engel olan sosyal ve ekonomik prangaları kırdı. Türkistan'da ve Hive Hanlığı'nda Sovyet idaresinin kuruluşu, bu hanlıktaki emekçi halkın menfur hanlık idaresine karşı mücadelesinde Sovyet yönetimi ve komünist parti liderliğindeki Rus işçi sınıfının yardımını temin etti. Hive topraklarının hanlardan, beklerden, mirablardan ve başka idarecilerden temizlenmesinde Harezmi emek-

⁵ Ahmet Kanlıdere, “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2004), s. 149- 150.

⁶ Ahat Andican, *Ceditçizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003 s. 25.

çilerine yardım edildi. Hakimiyet Hive Hanlığı'nın emekçi halkının eline geçti ve bu hakimiyet Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti (HHSC) olarak ilan edildi"⁷.

Oysaki Stalin 1934- 1938 yıllarını kapsayan *Büyük Terör* (Repressiya) yıllarında, çeşitli sebeplerle Ceditçi milliyetçilerden Komünist Partisi'ne girmiş olan binlerce yerel kadroyu çizgiden sapmakla suçlayarak ortadan kaldırmıştır⁸. Stalin döneminde katledilen Ceditçi aydınların bir kısmı Kruşçev zamanında aklanmış olsalar da fikir hayatında toplumu sürükleyecek olan aydın tabaka büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır⁹. Ayrıca Sovyetler döneminde Ş. İnyetov, G. Nepesov, N.H Kalenderov gibi tarihçilerin çalışmalarında Türkistan genelindeki Ceditçilik gibi Yaş Buharalılar ve Yaş Hiveliler de tek taraflı olarak Pantürkizm düşüncesi etkisi altında halktan kopuk, yerel burjuva hareketi olarak gösterilmeye çalışılmıştır¹⁰. Sovyet dönemi yazarlarından Babahocayev, Ceditçilerin siyasi fikirleri konusunda şunları söylemektedir: *20. asrın başlarında Rusya'daki burjuva milliyetçilik hareketi Ceditizm adını aldı. Ceditizm Pantürkizm ve Panislamizm gayelerini amaç edinmişti*¹¹. Bu tutum sadece Sovyet dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Sovyet hükümeti öncesi Rus hükümeti de Rusya Türkleri arasındaki her türlü ilet hareketi ister millî veya dinî ister kültürel olsun, Panislamist diye damgalamışlardır. Bu hareketleri takip etmiş, kovuşturmuş ve mücadele hedefi saymıştır¹². Bu tutumların sebebi Rusya Müslümanları arasında gelişmeyi ve ilerlemeyi sağlayacak olan fikrî akımların eninde sonunda Rus hegemonyasından kurtulmayı hedefleyen siyasi bir harekete dönüşme potansiyeli olmuştur. Adecap Khalid ise Ceditçilerin siyasi anlayışı ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: *...Ceditçi anlayışı en iyi, basit bir "pan- Türkçülük" ya da "pan-İslamcılık" tan ziyade, etnik arka planlı "yöresel Müslüman milliyetçiliği" olarak anlaşılabilir*¹³. Bu hareketin içindeki millî ve dinî hususiyetler her zaman tartışma konusu olmuştur.

Kuruluşundan 1917 Bolşevik İhtilaline Kadar Hive Hanlığı

Coğrafi bir bölgeye karşılık gelen Harezmi, Hazar denizinin doğusunda, Aral gölünün güneyinde, Amuderya Nehri'nin aşağı mecrası boyunca uzanır. Harezmi, güneyde

⁷ Y.G. Gulamov, *Harezmning Suğarlıq Tarihi: Tarihi Kadimki Zamanlerden Hazırgeçe*, Ozbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1959, s. 280.

⁸ Scyfettin Erşahin, "Türkistan'ın Verilen Bağımsızlıktan Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *AÜİFD Cilt XLIV (2003) Sayı 1*, s. 336

⁹ Öldürülen Türk aydınları hakkında bkz, Zeliha Yeşilyurt, "Sovyetlerde Ruslaştırma Politikası ve Öldürülen Türk Aydınları", *Türk Kültürü*, Sayı 165 Yıl XIV (Temmuz 1976), s. 50-54.

¹⁰ M. Matniyazov, *Harezmi Tarihi*, Cilt I, Harezmi Tahrirat Naşr Bohlmi, Urgenç 1996, s. 319.

¹¹ A.N. Babahocayev *Pantürkizm: İmperyalizmin İdeolojik Kuralı*, Kızıl Ozbekistan, Pravda Vostaka ve Ozbekistan-ı Surh Birleşken Neşriyatı, Taşkent 1954, s.11.

¹² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 157.

¹³ Adecap Khalid, "Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrınırlarına Giriş", Çev: Müfit Balabanlılar, *Türkler*, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), s. 642.

Karakum, güneydoğusunda ise Kızılkum çölleriyle çevrilidir. Kuzeybatısında Üst Yurt platosu bulunmaktadır¹⁴. Etrafı çöllerle çevrili bu bölgenin iklimi ve toprağı, sulama kanalları sayesinde yaşanılır hâle getirilmiştir. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren suni sulama metodunun kullanılması ile tarım faaliyetleri gelişmiştir. Bu yönü ile Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarına benzemektedir¹⁵. Doğal sebeplerden dolayı sulamaya duyulan ihtiyaç 20. yüzyıla gelindiğinde Özbekler ile Türkmenler arasındaki sürtüşmelerde başrolü oynamıştır. Bölgenin bu özelliğı çalışmamızda üzerinde durduğumuz gelişmelere de dolaylı etkide bulunmuştur.

Harezmi Şuralar Cumhuriyeti, Hive Hanlığı'nın yerine 2 Şubat 1920 tarihinde Yaş Hiveliler İhtilâl Komitesi'nin Kızıl Ordu'ya dayanarak kurduğı devletin adıdır¹⁶. Anayasal bir idareye sahip olan Harezmi Şuralar Cumhuriyeti'nin kurulmasında etkili olan *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin ortaya çıkıp gelişmesi, Hive Hanlığı'nın yaşadığı siyasi, iktisadi ve içtimai olaylar ile doğrudan ilintilidir. Bu sebeple Hive Hanlığı tarihinin kısa bir özeti, konunun anlaşılır olması açısından önem arz etmektedir.

Hive Hanlığı 1510 yılında Şah İsmail'in Şeybani Han'ı öldürmesi sonrası ortaya çıkan olaylar neticesinde 1512 yılında kurulmuştur. Bu tarihte Şeybanilerden ayrılan Özbeklerin bir bölümü İlbars Han idaresinde bağımsız bir devlet kurmuştur. Devletin başkenti ilk önceleri Vezir ve Urgenç şehirleri iken daha sonra Hive şehrine taşınmıştır¹⁷. Hive Hanlığı'nın kuruluşu ve Hive şehrinin başkent oluşu ile ilgili farklı kaynaklarda farklı tarihler de zikredilmektedir. Hanlığın kuruluşu için 1511 ve 1512 tarihleri zikredilirken Hive şehrinin başkent oluşu için 1556, 1611-1612, 1610-1612 tarihleri zikredilmektedir¹⁸.

1763 yılında yaşanan taht kavgaları neticesinde Muhammed Emin İnak'ın devletin idaresini ele geçirmesi ile ülkede hanedan değişikliğı yaşanmış ve böylece bu hanlık, yıkıldığı 1920 yılına kadar Kongıratlar hanedanı tarafından idare edilmiştir¹⁹. Hive Hanlığı'nın toprakları günümüzde Türkmenistan ve Özbekistan'ın sınırları içerisinde kalmıştır. Ne Hive Hanlığı'nın ne de onun yerine kurulan Harezmi Şuralar

¹⁴ Seda Yılmaz Vurgun, "XIX Yüzyılda Kongıratlar Döneminde Hive Şehri", *Turkish Studies*, Sayı 8/7, Ankara (2013), s. 766.

¹⁵ Gulamov, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁶ N. Hemdanov, *Hive Hanlığının Ağderlişi ve Harezmi Sovyet Halk Respublikasınının Tuzılışı*, Özbekistan SSR Devlet Neşriyatı, Taşkent 1960, s. 84.

¹⁷ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 343.

¹⁸ Ömerbek Atacanoviç Şeripov, *Hive Hanlığı Tarihi*, 1511-1920, El Harezmi Namıdaki Urgenç Devlet Üniversitesi, Tarih Fenleri Namıdaki İlmî Derecesini Alış İçün Takdim Kılınan Disertetiya, Urgenç 2009, s. 32-34.

¹⁹ Hayit, *a.g.e.*, s. 29.

Cumhuriyeti'nin arazisi ve nüfusu hakkında kesin bir bilgi vardır. Hive Hanlığı'nın nüfusu ve oranları ile ilgili, kaynaklarda farklı sayılar zikredilmektedir. Bu sebeple Harezmi tarihinin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarını kapsayan dönemi ile ilgili çalışanlar; V. Girşfeld, M.N. Galkin ve V. Laboçesky'nin çalışmalarına dayanarak Hive Hanlığı'nın nüfusunu 400- 900 bin kişi arasında, arazisini ise 62237,2 kilometrekare olarak vermektedirler. Arşiv belgelerinde ise 1910'lu yıllardaki ülke nüfusu yaklaşık 1 milyon 200 bin civarındadır²⁰. K. Rahmanov'un, M.Y. Yoldaşev'den aktardığı bilgilere göre Hive Hanlığı'nın nüfusu 800 bin kişi olup, nüfusun % 64,7' sini Özbekler, %26,8'ini Türkmenler, %3,8'ini Karakalpaklar, %3,4'ünü Kazaklar, kalanını ise başka milletler oluşturmuştur²¹.

Rusların Türkistan'ı işgali sürecinde Hive Hanlığı, işgal karşısında Buhara ve Hokand'a nazaran daha dirençli bir duruş sergilemiştir. 1717 yılında gönderilen keşif kolunun Hive Hanlığı tarafından imha edilmiş şekli Rusların hafızasında derin izler bırakmıştır. Bu olayın Rusya'nın uluslararası siyasi arenada büyük devlet olarak kabul görmeye başladığı I. Petro dönemine denk gelmesi, Rus - Hive ilişkilerinde bir dönüm noktası olmasına sebep olmuştur. Bu olayda görevlendirilen Aleksandr Bekoviç Çerkaskiy, 3500 asker ile Hive şehrine davet edilmesi üzerine girebilmiş; fakat Hive Hanı Şir Gazi Han (1715-1727), Rus askerlerinin evlere dağıtılmasını teklif ederek Çerkaskiy dâhil olmak üzere bütün Rus askerlerinin, dağıtıldıkları evlerde imha edilmesini sağlamıştır. Ruslar ancak 122 yıl geçtikten sonra yani 1839 yılında yeniden işgal hareketlerine başlayabilmişlerdir²².

Hive Hanlığı tarihinde en önemli kırılma noktası 1873 yılında yaşanmıştır. Çünkü 29 Mayıs 1873 tarihinde Hive şehrine giren Rus birlikleri uzun yıllar devam eden bir projeyi gerçekleştirerek Hive Hanlığı'nı Rusya'ya bağlamışlardır. Aynı yılın 12 Ağustos günü K. P. Kaufman ile Said Muhammed Rahim Han II. arasında imzalanan *Gendumyan Anlaşması* ile Hive'de tam anlamıyla bir sömürge düzeni kurulmuştur. Ülke yönetimi Han'a bırakılsa da Hive hanları Rus imparatorlarının sadık hizmetkârlarına dönüştürülmüştür. Hive Hanlığı'nın, Rusya'nın izni olmaksızın başka ülkelerle ilişki kurması yasaklanmıştır. Bir taraftan ağır savaş tazminatı halk üzerindeki vergi yükünü arttırırken diğer taraftan gümrük vergisinden muaf Rus tüccarları ve malları Hive'de yerli sanayiye

²⁰ Nimet Palvanov, *Harezmdeki İctimai Hareketler ve Siyasi Partiyeler Tarihi, 1900-1924*, Akademyashr Neşriyatı, Taşkent 2011, s. 12-13.

²¹ K. Rahmanov, *Hive- Harezmi Halk Revolitsiyasının Beşığı, Özbekistan SSR Fan Neşriyatı Taşkent 1970*, s. 4. V. Laboçesky'nin verdiği bilgilere göre 1910 yılında Hive Hanlığı'nın nüfusu 646 bin olup bunların % 61.4'ü Özbek ve Sartlardan, % 28.5'i Türkmenler, %5.3 Karakalpak, %3.5'i Kazaklardan oluşmuştur. Geri kalan oran ise Tatarlar, Araplar Farslar ve Ruslardan oluşmuştur. Bkz, Matniyazov, *a.g.e.*, s. 282.

²² Kamilcan Hudaybergenov, *Hive Hanları Tarihiden*, Özbekistan Respublikası Medeniyet ve Sanat İşleri Vezirligi Hive Devlet İçenkale Muzeyi Konkhanesi Neşriyatı Urgenç, 2008, s. 122. Hayit, *a.g.e.*, s. 47.

ortadan kalkma noktasına getirmiştir. Rusya'nın hammadde kaynağına dönüşen ülkede yerli sanayi ve üretimin gelişmemesi feodal ilişkilerin devamına da zemin hazırlamıştır²³.

İç işlerinde serbest, dış işlerinde ise Rusya'ya bağlı olan Hive'de geleneksel devlet anlayışı Rusya tarafından devam ettirilmiştir. Rusya'daki monarşik düzen Hive'deki monarşik düzenin devamını sağlasa da, Rusya'da meydana gelen olaylar ve değişimler yarı bağımsız Hive'yi doğrudan etkiler hâle gelmiştir²⁴. Hive Hanlığı, Rus tabiiyetine girdiği 1873 yılından, ortadan kalktığı 1920 yılına kadar Said Muhammed Rahim Han II (1864-1910), İsfendiyar Han (1910-1918) ve Said Abdullah Han (1818-1920) adlarında üç hükümdar tarafından idare edilmiştir. Hive Hanlığı'nın kaderini tayin eden içtimaî ve kültürel olayların geliştiği bu dönemde Rusya'da meydana gelen her siyasi olay Hive Hanlığı'nı da derinden etkilemiştir. Hive Hanlığı'nın yıkılış tarihi olan 1920 yılına kadar Hive Hanlığı'nı, Rusya merkezli etkileyen önemli olaylar 1905 ve 1917 yılında meydana gelen devrimlerdir. 1905 ile başlayan Rusya'daki siyasi hareketler I. Dünya Savaşı sırasında Şubat ve Ekim devrimleri ile neticelenince, Çarlık rejimi tarafından idare edilen Hive Hanlığı da bu siyasi gelişmelerden nasibini almıştır.

Hive Hanlığı'nda *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin mücadele ettiği ve hanlığın son dönemine damgasını vuran Cüneyt Han'ın faaliyetleri de *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Asıl adı Kurban Muhammed Serdar olan Cüneyt Han, bu lakabı Hive Hanlığı'nın son dönemindeki siyasi hayatında oynadığı önemli rol sayesinde almıştır. Hive Hanlığı'nın gerek iç gerekse dış dinamikler yüzünden siyasi ve içtimaî çalkantılar yaşadığı dönem, I. Dünya Savaşı ve sonrasına denk gelmektedir. Hanlığın bu dönemdeki siyasi ve içtimaî hayatında birbiri ile ilintili iki olay ön plana çıkmaktadır. Bu olaylardan birincisi hanlıkta Özbek ve Türkmen çatışmasıyla ortaya çıkıp gelişen ve İsfendiyar Han'ın hayatına mâl olan Cüneyd Han kaynaklı iktidar değişimi, diğeri ise Yaş Hiveliler olarak adlandırılan reformistlerin Bolşeviklerin yardımı ile fiilen Cüneyt Han'ın elinde olan hanlığın mevcut iktidarına karşı yürüttükleri muhalefet hareketidir.

Cüneyt Han'ın, Hive Hanlığı'nın siyasi hayatında sivrilmesi, 1902 yılından itibaren hanlıkta gelişen ve hanlık idaresinin çözülme emarelerini ortaya koyan Türkmen ayaklanmaları sayesinde olmuştur²⁵. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi susuz tarıma imkân vermeyen coğrafi şartlarda sulama kanallarının yukarı kesimlerine Özbeklerin, aşağı kesimlerine ise Türkmenlerin yerleştirilmiş olması Hive Hanlığı'nda doğal bir sürtüşmeyi ve huzursuzluğu beraberinde getirmiştir. Suyun yetersiz olduğu yıllarda Türkmen-

²³ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 273-274.

²⁴ S.Halbayev, N. Palvanov, "Hive Hanlığında Cedit Milli Demokratik Konstituyevi Monarhiye Devlet Başkeruvining Ornetılışı", *Türkistan Ceditçılığы Millı Oygamış Devri Tarihi*, Nemengan Neşriyatı, Nemengan (2012), s. 197.

²⁵ Şeripov, *a.g.t.*, s. 121.

lerin ekinleri susuz kalıp şikâyetler söz konusu olduğunda devlet idaresini elinde bulunduran Özbekler tarafından bu şikâyetler pek dikkate alınmamıştır. Sulama kaynaklı gelişen hoşnutsuzluk ağırlıklı olarak Türkmen boylarının desteklediği bir isyan hareketine dönüşmüştür. İsyân hareketi Cüneyt Han etrafında şekillenerek uzun müddet devam etmiş, isyanın bastırılması için hanlık yönetimi Türkistan Genel Valiliği'nden birçok kez yardım talebinde bulunmuştur. Cüneyt Han rehberliğinde Ruslara karşı sert mukavemet gösterilmiş, bu mücadele ileriki dönemde Rus egemenliğine karşı kurtuluş hareketi şeklini almıştır²⁶. 1912 yılından başlayarak uzun süre devam eden karışıklıklarda halkın gözünde itibar kazanan Cüneyt Han, sadece Ruslara karşı yürütülecek harekette değil hanlık idaresinden hoşnut olmayan bütün kesimlerin üzerinde ittifak ettiği bir muhalefet hareketinin lideri olmuştur²⁷.

Cüneyt Han'ın hanlık idaresi için ciddi bir tehdit olduğu 1916 yılındaki isyan hareketinde açıkça ortaya çıkmıştır. Çünkü diğerlerine göre daha kapsamlı olmakla beraber 1916 isyanında başkent olan Hive'nin düşmesi, hanlık idaresindeki zaafiyetin bir göstergesi olmuştur. Bu isyan sadece Türkmenlerin sıkıntılarından kaynaklanmamış, I. Dünya Savaşı'nın Hive halkı üzerine yüklediği ağır yükümlülükler de isyanda etkili olmuştur. Örneğin savaş öncesi Hive Hanlığı'nda halktan toplanan resmî vergi sayısı 24 iken savaş esnasında bu sayı 70'e ulaşmıştır²⁸. İsyanda ön plana çıkan Cüneyt Han, 13 Şubat 1916 tarihinde Hive şehrini ele geçirmiş ve bazı devlet görevlilerini idam ettirmiştir. Fakat Türkistan Genel Valiliği'nden gönderilen General Galkin komutasındaki Ruslar Cüneyt Han'ı püskürtmüşlerdir. İsyân bahanesi ile Rus birlikleri Türkmenlerin mallarını talan etmekle kalmamış; Galkin, Türkmenlere 3,5 milyon ruble savaş tazminatı yüklemiştir. Yenilgiye uğrayan Cüneyt Han da 1916 yılının nisan ayında İran'a geçmek zorunda kalmıştır. 1916 yılında Hive'de meydana gelen bu isyan hareketi başarıya ulaşmasa da hem hanlık yönetimini hem de çarlık idaresini telaşlandırmıştır²⁹. Cüneyt Han'ın General Galkin'e karşı duramayıp İran'a sığınmasından sonra Ruslar, Türkmenleri cezalandırma işine girişmişlerdir. Savaş tazminatı dışında halka korku salma ve Rus silahlarının gücünü gösterme adına bütün hanlıkta operasyonlar yapılmıştır. İsyana katılmış olan veya yardım eden Türkmenlerden, yakalananlar halkın gözleri önünde idam edilmiş-

²⁶ İbrahim Yarkin, "Hive Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılarak, Harezm Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhaki", *Türk Kültürü*, s. 99, Yıl IX, (Ocak 1971), s. 238-239.

²⁷ Hemdanov, *a.g.e.*, s. 9.

²⁸ U. Tohtahanov, *Sovyet- Hive Munasebeti ve Üning Rivaclenisi*, 1917-1920 Yıllar, Özbekistan SSR Siyasi ve İlmî Bilimler Terketuvçü Cemiyeti Kızıl Özbekistan Birleşgen Neşriyatı, Taşkent 1960, s. 10.

²⁹ Atamurad Koşçanov, Nimetcan Palvanov, *Harezmdeki İctimai – Siyasi Cereyanlar ve Hareketler*, Abu Matbuat-Konsalt Miç, Taşkent 2007, s. 238-250.

lerdir. Halka teşhir edilmesi adına İlyeli'de asılan 17 Türkmen'in cesetleri darağacında birkaç gün asılı kalmıştır³⁰.

Yaş Hiveliler Hareketi

Hive Hanlığı'nın yukarıda izah edilmeye çalışılan siyasi durumunun, Hive Hanlığı'nda mevcut durumdan kurtulmayı hedefleyen fikirlerin ortaya çıkmasına uygun bir zemin hazırladığını kestirmek zor değildir. 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Türkistan topraklarında olduğu gibi Hive Hanlığı'nda da meydana gelen en önemli içtimaî ve siyasi gelişme *Ceditçilik Hareketi* olmuştur. 1873 yılında bağımsızlığın kaybedilmesi, adaletsizlik ve keyfi idare gibi olumsuz gelişmeler, Rus karşıtlığına dayanan bir bağımsızlık fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, bu durum da Ceditçilerin siyasi faaliyetlerinin temelini oluşturmuştur³¹. Fakat siyasi gelişmeler bu hareketi destekleyenleri Sovyetler ile iş birliği yapmaya zorlayınca, Çarlık adıyla bilinen Rus işgali, bu aydınların hayatları pahasına Sovyet adını alarak devam etmiş, bu yüzden *Yaş Hiveliler Hareketi* Rus işgalinden kurtulma diye özetleyebileceğimiz nihai hedefine ulaşamamıştır.

Yaş Hivelilerin ve diğer Ceditçilerin nihai düşüncelerinin Ruslardan kurtulmak olduğunu iyi bilen Bolşevikler, bu hareketi akamete uğratıp temsilcilerini bertaraf etmekle yetinmemişler, toplumun düşünce dünyasına sağlayacağı katkıları dikkate alarak Ceditçiler ve Yaş Hiveliler hakkında karşı propaganda yapmışlardır. Sovyetlerin 1950- 1970 yılları arasında yoğunlaşan ideolojik eserlerinde Yaş Hiveliler de farklı ithamlarla suçlanmışlardır. Tohtahanov Yaş Hiveliler hakkında şöyle demektedir: *Aslında ne Yaş Hiveliler ne de han, emekçilere özgürlük ve toprak vermeyi düşünüyorlardı. Burjuva çıkarlarının koruyucusu olan Yaş Hiveliler, monarşik ve feodal düzeni ortadan kaldırmayı görev addetmediler*³². Bu tür değerlendirmelerin yapılmasının sebebi *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin siyasi yönü olmuştur. Çünkü Osmanlı, İran gibi komşu Müslüman devletlerin, Hive Hanlığı'ndaki fikirlerin siyasallaşması evresinde etkisi olmuştur. En basitinden Yaş Hiveliler teriminin ortaya çıkması dahi Türk-İslam dünyasında yaşanan gelişmeler ile ilintilidir. Bu durum ile ilgili Babahocayev şunları söylemektedir: *Orta Asya Ceditçilerinin büyük bir kısmı hayallere kapılıp Türkiye'deki Pantürkistlerin yolunu izlediler. Ceditçiler Türklerin İltihat ve Terakki Partisi'ni örnek alarak Buhara'da Yaş Buharalılar, Hive'de Yaş Hiveliler, Türkistan'da ise Yaş Müslümanlar olarak adlandırıldılar*³³. Oysaki Rusya Türkleri, 1908 yılında Genç Türkler ile temasa geçmek isteseler de pek ilgi görmemişlerdir. Fakat hükümet dışındaki çevreler ve özellikle Genç Türklerin sonraki dönemde bütün Türk dünyası ile ilgilenmeye başlamaları,

³⁰ Hemdanov, *a.g.e.*, s. 34.

³¹ Palvanov, *a.g.e.*, s. 30.

³² Tohtahanov, *a.g.e.*, s. 16.

³³ Babahocayev, *a.g.e.*, s. 13.

Rusya Türklerinin de Türkiye’de faaliyete geçmelerine sebep olmuştur³⁴. Bu süreç siyasi bir program dahilinde gelişmeyip Türkistan bölgesinin diğer Türk İslam bölgelerinde meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalamamasının bir sonucu olmuştur.

Zira Yaş Hiveliler Hareketi’nin gelişmesi sadece siyasi sahada meydana gelen gelişmelerle sınırlı değildir. Hive halkının eğitim ve teknik gelişmelerle tanışması da bu hareketin gelişimine katkı sağlamıştır. Batılı değerlerin Hive’ye girişi ağırlıklı olarak Rusya üzerinden (Kırım - Kazan merkezli gelişmeler de dâhil) olmuştur. 1907 – 1910 yılları arasında Hudaybergen Divanov, İslam Hoca’nın başkanlık ettiği kafile ile Petersburg’a seyahat etmiştir. Bu seyahatte Divanov, İslam Hoca’dan izin alarak bir süre Petersburg’da kalmıştır. Bu süre içinde filme kaydetme işlerini öğrenerek 1908 yılında film makinesi, fotoğraf makinesi, teleskop ve gramfon gibi teknik aletleri ilk kez Hive’ye getirmiştir. 1912 yılının Ocak ayında Rus mühendisleri posta-telgraf idaresini kurmuşlardır. Bu yıllarda zengin ailelerin evlerinde gramfon ve dokuma makineleri görülmeye başlamıştır. 1911-1912 yıllarında İslam Hoca önderliğinde Nurullahbay mevkiinde Avrupa usulünde yazlık saray inşa edilmiş, bu sarayı aydınlatmak için ilk defa elektrik santrali kurma işleri başlatılmıştır. Yine aynı dönemde Avrupa tarzında hapisane açılmış, 1913 yılında da Hive’de ilk hastane açılmıştır³⁵. Bu gelişmeler Hive Hanlığı’ndaki yenileşme hareketlerinin seyri ve mahiyeti hakkında bize ipuçları vermektedir.

Hive Hanlığı’ndaki *Ceditçilik Hareketi*’nin gelişimi iki evrede değerlendirilebilir: Birincisi, hanlıkta yaşayan insanlardan bir kısmının batılı ürün ve fikirler ile karşılaşarak, kendileri ile diğerleri arasında karşılaştırmalar yaptığı ve geri kalınmışlığın sebeplerini sorgulayıp eğitim - kültür çalışmalarına yoğunlaştığı durağan oluşum evresidir. İkincisi ise dünyadaki demokratik gelişmelerin de etkisi ile aydınların ülkelerindeki geri kalmışlığa siyasi çözümler aradığı, böylece *Yaş Hiveliler Hareketi*’nin ortaya çıkıp geliştiği aksiyoner gelişim evresidir. Birinci evrenin gelişmesinde kuşkusuz Gaspıralı İsmail’in başlattığı hareketin önemli yeri vardır. Avrupa ve Rusya’daki gelişmelerden haberdar olan Gaspıralı’nın Tercüman gazetesini yayımlamaya başlaması sadece Kırım Türklerine değil Rusya hakimiyeti altında yaşayan diğer Türk kökenli Müslüman halklar arasında karşılık bulmuştur. Bu sebeple Tataristan, Türkistan, Buhara ve Hive’de bu gazete bir okuyucu kitlesi oluşturabilmiştir³⁶.

³⁴ Devlet, *a.g.e.*, s. 152.

³⁵ Nezaket Maksudovna Matkarimova, *Hareznde Demokratik Hareketlerinin Rivacemşi Tarihi*, 1900-1924, Urgeç Devlet Üniversitesi Tarih Magısturu Derecesını Alış İçun Disertetya, Urgeç, 2002, s. 40-41; Hive’de ilk hastanenin açılış tarihini M. Kayumov “XX Asır Başıde Hive Hanlıgıde İslahatçılık Hareketlerinin Başlemışı (Vezir Seyyid İslam Hoca Faaliyeti Misahıde)”, *Ozbekistan Tarihi*, San 3, (2004), s. 55’te 1912 olarak vermektedir.

³⁶ Sıraciddin Ahmedov, “Tarihi Hakikat”, *İsmail Gasprınskiy ve Turkistan*, Mesul Muharrir: Naim Kerimov, şark Neşriyatı, Taşkent (2005), s. 26.

Matbaanın kullanılmaya başlanması hanlıktaki Ceditçilik fikrinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Neşriyat işinin hanlığa girmesini sağlayan kişi de Palvan Niyaz Mirzabaşı (Kamil Harezmi) dir. 1825-1899 yılları arasında yaşayan müzisyenlik, şairlik ve devlet adamlığı vasıflarına sahip Harezmi'nin gayretleri ve Han'ın desteği ile İran'dan davet edilen İbrahim Sultan, sarayda işe başlayarak Hiveli gençlerden Atacan Abdullah'a matbaacılık işini öğretmiştir. Böylece 1874 yılından itibaren Hive'de ilk defa taş basma neşriyatın yapılmasını sağlamıştır. Rahim Han II ile birlikte 1883 yılında Petersburg, Moskova gibi şehirleri gören Harezmi, Rus kültür ve sanatıyla yakından tanışmış, dönüşünde Rus tarzı okul açılışına ön ayak olmuştur. Ayrıca Rahim Han II döneminde matbaa, Rus tarzı okulların açılışı, şiir ve eğlence gecelerinin düzenlenmesi işlerinde Harezmi'nin katkısı çok olmuştur³⁷. Matbaanın bu şekilde Hive Hanlığı'na girmesi yanında ileriki tarihlerde Türk - İslam dünyasında yenileşme fikrine taraftar olanlar tarafından yayımlanan Vakit, İttifak, Terakki, Yulduz, Din ve Medeniyet, Vahdet ve Tercüman gibi yayınların takip edilmesi, Ceditçilik fikrinin ortaya çıkıp gelişmesine etki etmiştir³⁸.

Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin gelişimine katkı sağlayan kişilerden biri de Rahim Han II (1864-1910) dir. Çünkü o ve onun idarecileri, teknik gelişmelerin takibinde Buhara emirleri ve idarecilerine nazaran daha ileri görüşlü bir tavır sergilemişlerdir. Rusya ve İslam ülkelerinden kitap ve benzeri yayınlar getirterek yeni usul mekteplerin açılmasına izin vermiş, bu okullarda çalıştırılmak üzere Kazanlı aydınları Hive'ye celp etmiştir. Birçok medrese ve usul-i cedit okulu onun fermanı ile açılmıştır³⁹. 1891 yılında Urgenç'te Kamil Harezmi'nin girişimleri ile açılan ilk usul-i cedit okulunu Rahim Han II bizzat ziyaret etmiştir. Dini ilimlerin yanında coğrafya, tarih matematik ve Rus dilinin okutulup eski tarzdaki eğitim kurumlarından farklı olarak 50 dakika ders 10 dakika teneffüsün olduğu bu okula ileride tahta geçecek olan oğlu İsfendiyar'ı kaydettirmiştir. Ayrıca okulun ihtiyaçlarının karşılanması için hazineден ödenek tahsis etmiştir⁴⁰. Bu anlamda cedit okullarının teşvik edilmesi Hive Hanlığı'nda Ceditçilik fikrinin oluşumunda lokomotif görevi üstlenmiştir.

Ceditçi devlet adamlarından biri olan Baş Vezir İslam Hoca'nın tutumu ve faaliyetleri de Hive'de Ceditçiliğin gelişmesine katkı sağlamıştır. Yaş Hivelilerin kurucusu ve en aktif üyesi Palvan Niyaz Hacı Yusupov, hatıralarında İslam Hoca ile ilgili: *İslam Hoca memleketi terakki ettirmeye gayret etti. Birkaç tane usul-i cedit okulu açtı. Devletin parasını halk için kullanmaya çalıştı. Hem beyan edilen işleri yapmaya çalıştı hem de Avrupa usulünde hâpishane*

³⁷ Koşcanov vd, *a.g.e.*, s. 267-268; Hudaybergenov, *a.g.e.*, s.158.

³⁸ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 321.

³⁹ Yarkin, *a.g.m.*, s. 238; Kayumov, *a.g.m.*, s. 53.

⁴⁰ Uluğbek Dalimov, *Türkistanda Cedit Mektepleri*, Universıtıt Neşriyatı, Taşkent (2006), s. 82.

*açtı*⁴¹ şeklindeki ifadelerinden onun Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin gelişmesindeki olumlu katkısını görmek mümkündür. İslam Hoca, 1910 yılında yayımlanan ıslahat metnini de kaleme alan kişidir. Dünyadaki siyasi gelişmelerden haberdar olan İslam Hoca, uygulama şansı bulamayan ıslahat fermanında devlet görevlilerine maaş verilerek bu maaşların kayıt altına alınacağını; su, toprak ve vergi işlerinin düzene sokulacağını; posta-telgraf, köprü ve yolların yapılacağını; yeni usulde okullar açılarak bu okullarda tarih, coğrafya ve Rus dili derslerinin öğretileceğini, hanın harcamalarının ve hazinesinin kayıt altına alınacağını beyan etmiştir⁴². Zaynabidin Abdırashidov tercüman gazetesini kaynak ve-rerek İslam Hoca'nın cedit okulları konusundaki tavrı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Hive Hanlığı'nın baş veziri Said İslam Hoca da hanlıkta eğitim-öğretim ve ilmin gelişmesini her şeyden üstün tutuyordu. Hive'ye Rusça ve Tatarca öğretmenler getirterek bir çok usul-i cedit okulları açtırmış idi. Kendi parası ile bir okul açtırdı. ...Bir kaç yıldan beri Tercüman'ı okuyan Orta Asya ümerasından biri idi. Okulların ıslahı konusunda idaremize baş vurarak yayınlanmakta olan kitaplarımızdan epeyce aldırış ve usul-i savtiyenin yayılmasına çalışmıştır”⁴³.

Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'ne büyük katkıları olan İslam Hoca 9 Ağustos 1913 tarihinde İsfendiyar Han'ın Nurullabay sarayından çıkıp faytonuna bindiği esnada katledilmiştir⁴⁴. Onun katledilmesinin sebebi İsfendiyar Han ve toprak sahipleri ile ters düşmesi idi. Çünkü girişilen posta-telgraf, okul, hastane ve yol gibi yatırımlarla ilgili ihtiyaç duyulan para için vergi reformu yapmak istemiştir. Gereksiz harcamalara izin vermeyerek hazineyi güçlendirmeye çalışmıştır. Hatta İsfendiyar Han'ın bir devlet görevlisine verdiği hediyeyi geri alarak hazinenin paraya ihtiyacı olduğunu söylemiş ve İsfendiyar Han'ı uyarmıştır⁴⁵.

Yukarıda zikredilen isimlerin dışında Hive'de *Ceditçilik Hareketi*'ne katkıda bulunan birçok kişi vardır. Gaspıralı İsmail'in ismi ile özdeşleşen usul-i cedit okullarının Hive Hanlığı'nda yaygınlaşmasını sağlayarak hanlıkta Ceditçilik fikrinin lokomotifliğini yapan eğitimcilerin hepsinin ismini tespit edip bu çalışmada zikretmek mümkün olmasa da, Matniyazov'un *Harezmi Tarihi* adlı eserindeki şu isimleri zikretmek gerekir: Hüseyin Kuşakov, Kamile Kuşakov, Yusuf Ahmedov, Muhammed Şerif Hudayberge-

⁴¹ Palvan Niyaz Hacı Yusupov, *Yaş Hiveliler Tarihi (Hatıralar)*, Naşırge Teyyarlegen M. Metniyazov, Harezmi Neşriyatı, Urgenç 1999. s. 59.

⁴² M. Mahmudov, *Harezmi Tarihi İstiklal Küzğustide*, Taşkent Tıbbiyat Akademisi Urgenç Filialı, Urgenç 2006. s. 94-95.

⁴³ Zaynabidin Abdırashidov, *İsmail Gansprinskiy ve Türkistanda Ceditçilik*, Merkezi Asyani Tadkik Faransuz İnstitutu, Taşkent 2008, s. 30-31.

⁴⁴ Dalimov, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁵ Kayumov, *a.g.m.*, s. 58.

nov ve İstanbul'da tahsil görerek Baba Ahun Selimov ile birlikte cedit okullarının *elif ba ve okuma kitabı* gibi ders malzemelerini hazırlayan Mulla Bekcan Rahmanovdur⁴⁶. Hive Hanlığı'nda ilk usul-i cedit okulunun Muhammed Rahim II döneminde Mirzabaşı Kamil Harezmi tarafından Urgençte 1891⁴⁷ yılında açılmış olması bilgisi, Hive Hanlığı'ndaki Ceditçiliğin gelişmesinde devlet idarecilerinin ve açılan okulların rolünü göstermesi açısından önemlidir. 1898 yılında Hive'de Orenburglu Muhammed Vefa ve Molla Abdurahman efendiler tarafından usul-i cedit okulu açılmış fakat bir ay sonra tutucu çevrenin baskılarından dolayı Urgenç şehrine taşınmak zorunda kalmıştır⁴⁸. Hive'de Ceditçiler 1904 yılında Cemiyet-i Hayriye derneğini kurmuşlar aynı yıl bu derneğin yardımı ile usul-i cedit okullarını açmışlardır. İlk kız okulu ise 1906 yılında Hüseyin Kuşeyev tarafından Urgenç'te açılmıştır⁴⁹.

1907 yılına gelindiğinde ise Kazan'daki Alimcan Barodiy medresesinden iki öğretmen getirilerek yeni açılan Mekteb-i Mehremi ve Mekteb-i Cedit okullarında görevlendirilmişlerdir. Velihaht İsfendiyar bu okullar ile ilgilenmesi için bir görevli de tayin etmiştir. Velihaht İsfendiyar yine aynı medreseden bir öğretmen getirterek yeni bir okul açtırmıştır. Ayrıca Mekteb-i Rüştiye (orta okul) açma girişimleri başlatılmıştır. Hive'de açılan yukarıdaki iki okulun 113 öğrencisi 1907 mayısında iki defa sınav vermişlerdir. İlkinde velihaht İsfendiyar ve vezirlerin hazır bulunduğu devlet görevlilerine ikincisinde ise kadılar, müftüler ve hocalardan oluşan gruba sınav verilmiştir. Bu sınavlardan sonra yine iki öğretmen getirilerek yeni bir okul açılması kararı alınmıştır⁵⁰.

Yukarıda da izah edildiği gibi Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*, Buhara'dan farklı olarak devletin ileri gelenleri tarafından destek görmüştür. Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*, Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi eğitim ve kültür sahasında legal bir hareket olarak başlamıştır. Fakat Hive'ye gelen Tatar öğretmenler siyasi işlerle de uğraşmışlardır. Amuderya bölümü başkanının Türkistan Genel Valiliğine verdiği bilgiye göre Hive'deki cedit okullarında çalışan öğretmenlerin yarısına yakını Tatarlar teşkil etmiştir. Onlar eğitim işleri yanında siyasi işler ile de ilgilenmişlerdir. İslam Hoca'nın yeni usul okulunun ve çocuklarının öğretmeni Abdurraşidov'un faaliyetlerine özellikle dikkat çekilmiştir. Abdurraşidov hanlığın iç siyaseti ile de ilgilenmiş, İslam Hoca'nın evinde yaşayıp gizli toplantılar yapmıştır. Yine aynı rapora göre İslam Hoca'nın da katıldığı bu toplantılarda Rusya-Hive münasebetleri konuşulmakta, Abdurraşidov toplantıya ka-

⁴⁶ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 323.

⁴⁷ U. Dalimov, "Buhara ve Hive'de Cedit Milli Dunyevi Başlangıç Talimining Rivacı" *Türkistan Ceditliği Milli Oygamaş Devri Tarihi*, Namangan Neşriyatı, Namangan (2002), s. 42.

⁴⁸ Abdirashidov, *a.g.e.*, s. 29.

⁴⁹ Matkarimova, *a.g.t.*, s. 42.

⁵⁰ Abdirashidov, *a.g.e.*, s. 29-30.

ulan Hivelilere Hive Hanlığı'nı Rusya'dan kurtarma ve hanlığı geliştirme gibi fikirleri aşlamaya çalışmaktadır⁵¹.

Bu hareket içte ve dışta meydana gelen olaylar ile farklı bir mecraaya kaymaya başlamıştır. Hive Hanlığı'nı ve Ceditçilik fikrini ülke dışında meydana gelen siyasi olaylar derinden etkilemiştir. Bu bağlamda Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'ni siyasi anlamda etkileyen dış kaynaklı ilk siyasi gelişme, 1905 Rus İhtilali olmuştur. Rusya'daki teknik ve kültürel gelişmelerin Hive'nin yarı bağımsız siyasi yapısı dolayısıyla ülkeye girmesi kolay olmuştur. 1905 Rus İhtilali, Türkistan'da olduğu gibi Hive Hanlığı'nda da toplumsal içerikli taleplerin gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Başka bir ifadeyle yukarıda izah etmeye çalıştığımız; Hive aydınlarının dışarı ile 1905 öncesi temasları, Rusya'daki bu ihtilalin kısmen de olsa Hive'de karşılık bulmasını sağlamıştır.

1905 yılından itibaren Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*, ilerici toplumsal ve siyasi bir fikir hareketine dönüştü. Başlangıçta eğitim ve kültür karakterli gelişen Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*; halkın yaşam şartlarının iyileştirilmesi, keyfi idarenin bitirilmesi, halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi gibi işleri, var olan siyasi düzeni tamamen ortadan kaldırmadan gerçekleştirmeyi hedeflemekte idi. Fakat zamanla ülkenin içinde bulunduğu sosyal durum ağırlaştıkça Ceditçiler, toplumu baskıcı idareden kurtarma adına idareyi eleştirmeye başlamıştır. Bu durum hareketi siyasi bir mecraaya kaydırmaya başlamıştır⁵². 1905 ihtilali ile Rus yönetiminde köklü değişimler meydana gelmesi doğal olarak Rusya'ya bağlı olan Hive Hanlığı ve aydınlarını da etkilemiştir. Hive'deki aydınların Rusya'daki siyasi gelişmelerden etkilenme kanallarından biri de Hive'ye sürgün edilen Rus aydınlarıdır. 1898 yılında Petersburg'dan devrimci faaliyetleri dolayısıyla Kışiyekov, Andreev, Safaranov gibi talebeler Hive Hanlığı'na sürülmüşlerdir. Böylece Rusya'daki değişimler ve farklı fikirler Hive Hanlığı'na bu yolla da girmeye başlamıştır. Misal olarak, *Yaş Hiveliler Partisi*'nin kurucularından Palvan Niyaz Hacı Yusupov'un fikirlerinin şekillenmesinde yakın dostluk ilişkileri kurduğu Seferov'un etkisi oldukça fazla olmuştur⁵³.

1905 ihtilali ile siyasi kimliğe bürünmeye başlayan Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin, Han'ın mutlak idaresini hedef alan demokratik bir karaktere kavuşması İsfendiyar Han döneminde olmuştur. Yenilik taraftarı olan kayınbabası İslam Hoca'yı öldürttükten sonra, diğer Ceditçilere de baskı yapmaya başlayınca, Ceditçiler hana karşı tavır almaya başlamışlardır. Hanlıklarda, eskiden beri süregelen ve geriliğin sebebi olarak düşünülen geleneksel yapıda bir idare söz konusu olduğu için, Buhara ve Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin siyasi kimliği daha keskin olmuştur. Başka bir deyişle, Türkistan coğrafya-

⁵¹ Kayumov, a.g.m., s. 56.

⁵² C. Taşkulov, "Yaş Hivelikler : Siyasi Kereşlerin Tedrici Rivaclemısı", *Halk ve Demokratiye*, No, 3-4, (1992), s. 55-56.

⁵³ Koşcanov vd, a.g.e., s. 272.

sındaki diğer bölgelerden farklı olarak Ceditçilerin karşısında siyasi bir otoritenin bulunması hanlık idarelerine karşı mücadele fikrini tetikleyerek hareketin siyasi boyuta geçmesine katkı sağlamıştır. Hive'deki Ceditçiler 1914 Ağustos'undan itibaren kendilerini Yaş Hiveliler olarak adlandırmışlardır⁵⁴. Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin siyasallaşmaya başlaması hem genel bir tanım olan Ceditçilik kavramının farklı isimler ile ifade edilmesine hem de kendi içinde ayrışmasına yol açmıştır.

Sağ ve sol olarak iki kanada bölünen Hive'deki *Ceditçilik Hareketi*'nin sağ kanadını ülkede gelişen ticaret sayesinde ortaya çıkan tüccarlar, esnaflar ve hanın baş veziri İslam Hoca gibi kişiler destekliyordu. Bu kanattakiler hanın idaresinin devamını istemekle beraber sosyo-ekonomik alanlarda ıslahatlar yapmak suretiyle liberal ilişkilerin geliştirilmesi taraftarı idiler. Yaş Hiveliler adını alan sol kanattakiler ise küçük burjuva, sanatçılar ve emekçiler gibi toplumun farklı kesiminden insanlar tarafından oluşuyordu. Sol kanadın lideri 1910-18 yılları arasında Şeyhülislamlık görevini yerine getiren Baba Ahun Selimov'dur. Siyasi partiye dönüşen bu hareketin hedef ve teşkilat açısından şekillenmesinde Palvan Niyaz Hacı Yusupov, Hüseyinbek Matmuradov, Nezer Şalikarov, Cuma Niyaz Sultanmuradov, Mulla Bekcan Rahmanov, Baba Ahun Selimov, Cuma Niyaz Hacı Babaniyazov, Atacan Sapaev, Babahan Yakubov, Hakimbay Muhammedov, Muhammedyar Abdullayev, Hudaybergen Divanov, Aziz Otaroğlu ve Atacan Abdulov gibi kişilerin katkısı fazla olmuştur. Bu kişiler toplumsal ve siyasi hayatta büyük değişiklikler yapmanın gerekliliğine inanan, ileri görüşlü, bilgili ve cesur insanlardı⁵⁵.

Şubat 1917 ihtilalinden sonra bütün Rusya'daki işçi ve askerler gibi Petro Aleksandrovska'dakiler (Tortköl) de İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'ni kurdular. Bu komite yeni hükümet adına iş yürütmeye başlamıştı. 8 Mart tarihinde Türkistan Genel Valisi Kuropotkin Tortköl'deki Sembarsky liderliğindeki Tortköl İcraiye Komitesi Amuderya bölümü reisine, Tortköl ve Hive'deki garnizon komutanlarına Türkistan'daki askerler ve idarenin yeni geçici hükümete bağlı olduğunu bildirdi⁵⁶. Böylece Şubat Devrimi'nin Rus idaresi açısından Türkistan topraklarında bir yenilik getirmediği ve eski çarlık kadrolarının işlerine devam ettiği anlaşılmış oldu. Fakat bu ihtilalin Hive Hanlığı'ndaki yansımaları önemli gelişmelere sebep oldu. Çünkü bu hareketten cesaret alan Yaş Hiveliler, tarihlerinde ilk defa açıktan açığa hana ve onun idaresine karşı gelmeye başladılar. 4 Nisan 1917'de Hive sokaklarında gösteriler tertip edilip göstericiler tarafından, *kahrölsun baskı, acımasızlık ve zulüm, yaşasın bağımsızlık, adalet ve eşitlik, yaşasın kahraman savaşçılar, yok*

⁵⁴ Matniyazov, *a.g.e.*, s. 323. M. Coraev, R. Nurulin, S. Kamalov, R. Recepova, A. Galavanov, A. Mavrolov, R. Abdullaev, S. Azambocayev, D. Alimova, N. Karimov, B. Koşanov, K. Akilov, E. Arifhanova, L. Tetenova, Ş. Turdiev, *Ozbekistanning Yengi Tarihi, Ozbekistan Sovyet Mustemlekeçülüğü Devrinde*, 2. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000, s. 113'te bu tarih 1916 olarak verilmektedir.

⁵⁵ Şeripov, *a.g.t.*, s. 134, Matniyazov, *a.g.t.*, s. 322.

⁵⁶ Hemdanov, *a.g.e.*, s. 39-40.

*olsun baskılar*⁵⁷ gibi sloganlar atılmıştır. Hive'deki Rus askerleri göstericilere katılıp göstericileri hana karşı isyana teşvik etse de, Yaş Hiveliler maksatlarına barış yolu ile ulaşmayı hedeflemiştir. 5 Nisan'da Yaş Hivelilerin temsilcisi durumunda olan Palvan Niyaz Hacı Yusupov ve Nazır Şalıklar, Yaş Hivelilerin taleplerini Han'a iletmislerdir. Ortaya çıkan nazik durumu hesaba katan İsfendiyar Han, özgürlükçü içeriğe sahip manifestoyu imzalamak zorunda kalmıştır⁵⁸.

Hüseyin Beg Matmuradov tarafından hazırlanmış olan manifesto; sivil özgürlükler, anayasal düzen, meclis, bakanlar kurulu, eşit seçimler, yıllık sıkı devlet bütçesi, yargıların devletten düzenli maaş alması, yeni usul okulların açılması, demiryolu, posta ve telgraf ağlarının genişletilmesi hususlarını kapsıyordu. 3 gün sonra 30 kişilik meclis Hive tarihinde ilk defa açılmıştır. Meclisteki çoğunluğu, 17 üye sokmayı başaran Yaş Hiveliler ele geçirdiğinden Hüseyin Beg Matmuradov Başbakanlığa, Muhammed Kerim Baba Ahun sözcülüğe seçilmiştir. Her beglikten bir ve merkezden 4 kişinin seçildiği seçimlerde Ceditçilerin dışında ulemadan ve mülk sahiplerinden üyeler de meclise girmiştir. Meclis birkaç ay içinde ülke idaresini modernize etme planları çerçevesinde eğitim ve iletişim reformları ile meşgul olmuştur⁵⁹.

Yaş Hivelilerin çoğunlukta olduğu meclis, Hive Hanlığı'nın da çözülmesine sebep olan ve bir türlü bitmek bilmeyen Türkmen - Özbek ihtilafının sebep olduğu istikrarsızlık yüzünden kısa ömürlü olmuştur. Çünkü yeni kurulan hükümetin başarısı istikrara bağlı iken ülkede istikrarsızlığın en önemli sebebi çıkan isyanlardı. 1917 yılının bahar aylarında İran'dan Hive'ye gelen Cüneyt Han, Rus garnizon kumandanı Mir Badal'ın da desteği ile Yaş Hiveliler hükümetine karşı harekete geçmiştir⁶⁰. Türkmenler ile Özbekler arasında yaşanan ve istikrarsızlığa sebep olan bu ihtilaflar ülkenin siyasi hayatında o kadar önemli rol oynamıştır ki Yaş Hiveliler, 30 Nisan 1920 yılında yayımladıkları anayasada bile bu sorunu seçimler ile ilgili 11. maddesinde zikretme gereği duymuşlardır. İlk iktidar denemelerinde başarısız olmalarına sebep olan istikrarsızlığın kaynağı bu sorunun, iktidarı ele geçirdikleri ikinci denemelerinde de sorun yaratmaması için ilgili anayasada şu ifadelerle yer vermişlerdir: *Asırlar boyunca kan akıtıp birbirleri ile mücadele eden Yamud, Kazak, Karakalpak, Özbek ve diğerleri bağımsız Harezim Cumhuriyeti'nin aynı kan taşıyan eşit hukuklu azaları olarak kabul edilir. Bu güne kadar devam edip gelen tarihi hatalar unutulmuştur*⁶¹.

⁵⁷ Taşkulov, a.g.m., s. 57.

⁵⁸ Şeripov, a.g.t., s. 137-138.

⁵⁹ Seymour Becker, *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara And Khiva*, 1865-1924, Routledge Curzon, Newyork 2004, s. 254.

⁶⁰ Hayit, a.g.e., s. 269.

⁶¹ *Harezim Şuralar Cumhuriyeti Kanun-i Esasisi*, Halk Nazırlar Şurası Neşriyatı, Hive 1920, s. 10.

Olaya dışarıdan müdahil olan Cüneyt Han dışında, başta han olmak üzere yüksek memurlar, din adamları ve yerel idareciler de devletin demokratik tarzda idare edilmesi taraftarı değillerdi. Çünkü değişen sistem eski kadroların çıkarı ile uyuşmuyordu. Bu sebeple meclisin açılışından hemen bir ay sonra Hive'deki Rus idaresi vekili General H. Mirbadalov'un da muvafakati ile Yusuf Ahun, Celal Ahun, Devlet Ahun, Terdi Efendi, Mulla Ramazan gibi ulemadan kişilerin öncülük ettiği bir gösteri düzenlenmiş, bu gösteride Yaş Hiveliler, *dinden dönenler* olarak ilan edilmişlerdir⁶².

Yaş Hivelilere karşı oluşan muhalefetten ve Cüneyt Han'ın yarattığı kargaşadan yararlanan İsfendiyar Han, Haziran 1917 tarihinde meclisteki Yaş Hivelileri meclisten çıkarmış ve hapse attırmıştır. Böylece meclisteki Ceditçi varlığı sona erince, bir bakıma devlet idaresinde tekrar eski düzene geçiş yapılmıştır. Böylece Şubat İhtilali ile güçlenen Hive'deki demokratikleşme çabaları başarısızlık ile sonuçlanmıştır⁶³. Yaş Hivelilerin hapse atılmasının yeni olaylara sebep olacağını düşünen geçici hükümet 25 Temmuz'da Hive'de komiserlik kurarak Çarlık döneminden kalan Kazak birliklerini de Hive'ye göndermiştir⁶⁴. Böylece Bolşevik İhtilali sonrası ortaya çıkacak olan Rus iç savaşının etkisi Hive Hanlığı'nda daha fazla his edilecektir.

Baskıya maruz kalan Yaş Hivelilerden kaçmayı başaranlar, Hive'yi terk etmek zorunda kalmışlardır. *Yaş Hiveliler Hareketi*, Hive'de ise yer altına inmek zorunda kalmıştır. Yaş Hivelilerin liderlerinden Palvan Niyaz ve Şalıklarav tutuklanınca Şalıklarav, Rus vatanı olduğu için, Palvan Niyaz Hacı Yusupov da bir Rus askerinin yardımı sayesinde kaçarak Taşkent'e ulaşmayı başarmışlardır. Taşkent gibi Rusların hâkimiyeti altındaki Çarcuy ve Tortköl'e dağılan Yaş Hiveliler, bu olaydan sonra hanlık idaresi ile amaçlarına ulaşamayacaklarını anladılar. Bu olaydan sonra hanlık rejimini ortadan kaldırmak için askeri çarelere başvurmaya başlayınca hemen yanı başlarındaki Sovyet idaresine başvurudular⁶⁵. Bu gelişme *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin kaderini derinden etkileyerek Sovyetlerin Türkistan topraklarını işgal ederken *halkın kendilerinden yardım istediği* yalanına da zemin hazırlamıştır.

Bolşevik İhtilali ve Dengelerin Değişmesi

Hive Hanlığı'nın dağıldığı 1916-1920 yılları arasında ülkenin siyasi hayatındaki baş aktörler; İsfendiyar Han, Ruslar, Yaş Hiveliler ve Cüneyt Han'dır. Bu süreçte bütün bu aktörlerin birbirleri ile olan ilişkilerini ve dengeleri alt üst eden gelişme, Ekim 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali olmuştur. Çarlık rejiminin kullandığı Jülyen

⁶² Şeripov, *a.g.t.*, s. 137-139.

⁶³ Tohtahanov, *a.g.e.*, s. 17.

⁶⁴ Coraev vd, *a.g.e.*, s. 115.

⁶⁵ Matkarimova, *a.g.t.*, s. 58.

takvimine göre 25 Ekim'de, miladi takvime göre ise 7 Kasım'da meydana gelen devrim ile Rusya'daki iktidar geçici hükümetin elinden çıkarak Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin eline geçmiştir. Bolşevik İhtilali'nin Çarlık rejimine son vermesi Rus olmayan diğer milletleri olduğu gibi Türkleri de çok sevindirmiştir. Fakat ihtilal yönetiminin bütün memurların ve askerlerin buldukları yerde kalmalarını istemesi bu sevincin kısa sürmesine sebep olmuştur⁶⁶.

Bolşeviklerin bu hamlesine rağmen Rusya'daki bu değişim Bolşevik karşıtı beyaz ordu ile Bolşevik taraftarı kızıl ordu arasında iç savaşa neden olduğundan, Rusya ve ona bağlı olan yerlerde istikrarsızlığa sebep olmuştur. Doğal olarak bu istikrarsızlık Hive Hanlığı'nın siyasi hayatında da dengeleri alt üst etmiştir. İç savaşa taraftar olan Rus ordusunun kumandanı M.I Zaytsev'in beyaz ordu tarafına geçerek Hive'den ayrılması, Han'ın askeri güce sahip olma adına Cüneyt Han'a yönelmesine, Cüneyt Han'ın güçlenmesi ise İsfendiyar Han'ın ortadan kalkmasına sebep olmuştur. İsfendiyar Han'ın ortadan kaldırılması ile iktidarı ele geçiren Cüneyt Han'ın, Yaş Hiveliler ve halka baskı yaparak Bolşevikler ile mücadele yolunu seçmesi, Yaş Hivelileri, Bolşevikler ile iş birliği yapmaya zorladığından Cüneyt Han'a karşı ülke içinde ve dışında ortak bir muhalefet cephesi oluşmuştur. Cüneyt Han'ın kısa süreli iktidarının ve Hive Hanlığı'nın kaderini de bu muhalefet cephesi tayin etmiştir.

Bolşevik cephesine bakıldığında Hive'deki etkilerinin Taşkent üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. Çünkü Taşkent'in Bolşeviklerin kontrolüne geçmesinden sonra Amuderya'nın sağ kıyısında kalan Rus kontrolündeki yerlerde de Bolşevikler idareyi büyük ölçüde ele geçirmişlerdir. Bolşevik İhtilali haberinin Taşkent'e gelmesi üzerine Bolşevik yanlısı birlik kumandanları toplandıkları gecenin sabahı olan 28 Ekim'in erken saatlerinde silahlı isyan başlatma kararı almışlardır. Alınan karar gereği isyan başlayınca 2500 kişiden oluşan işçi birliği ve askerlerin bir kısmı isyana destek vermişlerdir. Yerli halkın karışmadığı Taşkent'teki Bolşevik isyanı ve çatışmalar 4 gün devam etmiştir⁶⁷. Taşkent'te Bolşeviklerin kontrolü ele geçirmeleri 1 Kasım tarihinde olmuştur. Bolşevikler 15 Kasım'da Türkistan Sovyetleri 3. Kongresini düzenleyerek F. I. Kolesov başkanlığında Türkistan Halk Komiserliği Sovyeti'ni kurmuşlardır⁶⁸. Taşkent'teki Rus komünist hâkimiyeti Kasım 1917'den Ocak 1918 tarihine kadar Halk Komiserleri adına icraatta bulunmuştur. Bir dönem proletarya otonomisi adını alan idare, 27 Ağustos 1920'de Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri (RSFSR) talimatıyla Türkistan Otonom Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti adını almıştır. Böylece Çarlık dönemindeki Türkistan Genel

⁶⁶ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 33.

⁶⁷ Coraev vd, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁸ K. Recebov, B Kandov, I.Şatmerdova, *Ozbekistan Tarihining Muhim Seneleri*, Ozbekistan Neşriyati, Taşkent 2012, s. 147.

Valiliği yerine Sovyetler döneminde adı *cumhuriyet* olan Türkistan Otonom SSC'si kurulmuştur⁶⁹. Sözde Türkistan adını taşıyan fakat gerçekte Rusların kontrolünde olan bu cumhuriyet, Türkistan'da Rusların aleyhine gelişen Hive, Buhara ve Hokand merkezli bütün gelişmelerin Ruslar lehine sonuçlanmasında başat rol oynamıştır.

Yaş Hiveliler cephesine gelince; Yaş Hivelilerin baskı altına alındığı bir dönemde Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesi, *Yaş Hiveliler Hareketi*'ni devrimci bir kimliğe büründürmüştür. Ekim İhtilali'nden sonra Yaş Hivelilerin büyük bir çoğunluğu Sovyet Türkistan'ına (Taşkent) gittiler. Aynı yılın aralık ayında Taşkent'te Yaş Hiveliler İhtilal Komitesi kuruldu. Bu safhadan sonra hareket tamamen Bolşeviklerin etki alanına girdi. Gittikleri yerlerde devrimci faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Sovyet Türkistan'ı hükümetinin organları ile yakın temaslar kurdular. Gönüllü birlikler oluşturarak programlarını hazırladılar. Bildiriler yayımlayarak kaçaklar ve hanlık halkına karşı propaganda faaliyetlerinde bulundular. Böylece *Yaş Hiveliler Hareketi* siyasi talepleri radikalleşen ve devrimci kimliği ön plana çıkan bir harekete dönüşmüştür⁷⁰. Bolşevik İhtilali'nin Ceditçiler cephesinde meydana getirdiği değişimde Cüneyt Han'ın tavırları da önemli olmuştur. Çünkü hanlıkta güç kazanan Cüneyt Han'ın ihtilalci hareketlere karşı aldığı tedbirlerden biri, *Yaş Hiveliler Hareketi*'ni dağıtmak olmuştur. 1918'in Mayıs ayında Yaş Hivelilerin önde gelenlerinden Hüseyinbek Matmuradov, İsak Hoca Hocayev, Abduselim Hacı İslamhocayev, Hacı Avazberdi Eşanov ve diğer üyelerden 24 kişiyi kurşuna dizmiştir⁷¹. Bu gelişmeler Yaş Hivelileri Cüneyt Han'dan uzaklaştırdığı gibi, Yaş Hivelilerin Bolşevikler ile iş birliği yapmaya zorlamıştır. Yaş Hivelilerin radikalleşmesi ve gönüllü birlikler kurarak askeri çarelere başvurma belirtileri göstermesi, hanlıkları ortadan kaldırmayı düşünen ve iç savaş ile mücadele eden Sovyet yönetiminin eline önemli kozlar vermiştir. Cephenin bu tarafında böyle gelişmeler yaşanır iken öbür tarafında Rus iç savaşını değerlendiren Cüneyt Han ülkeyi bağımsız idare etmeye başlamıştır.

Cüneyt Han cephesinde Bolşevik İhtilali fırsat niteliğinde olmuştur. Kısa sürede topladığı güç ile karışıklıklar yaşayan Hive Hanlığı'nda iktidarı ele geçirebilecek güce ulaşmıştır. Çünkü 1918 yılının Ocak ayında Rus Kazak Birliğinin Hive'den ayrılması Hive hükümetini askeri açıdan savunmasız bıraktığından İsfendiyar Han dayanabilecek bir destek aramaya başlamıştır. Rus iç savaşı dolayısıyla Hive'den ayrılmak zorunda kalan Rus-Kazak garnizonu Hive dâhilindeki sosyal olayların bastırılmasında Han'ın en büyük destekçisi idi. Bu desteğini kaybeden İsfendiyar Han, Cüneyt Han'ı Hive'ye davet ederek onu askeri işlerden sorumlu başkomutan olarak görevlendirmiştir⁷².

⁶⁹ Hayit, *a.g.e.*, s. 235-236.

⁷⁰ Taşkulov, *a.g.m.*, s. 59.

⁷¹ Yusupov, *a.g.e.*, s. 18.

⁷² Rahmanov, *a.g.e.*, s. 14.

Bolşevik İhtilali'nin hanlık cephesine etkisine bakıldığında ülke siyasetinde önemli kırılmaların yaşandığı görülebilir. Çünkü Cüneyt Han'ın İsfendiyar Han'ın daveti üzerine gelip ülke yönetiminde söz sahibi olması beklenmedik bir gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. Cüneyt Han'ın oyuncacı konumunda olan İsfendiyar Han Yaş Hivelilerden Palvan Niyaz Hacı Yusupov'un hatıralarında anlattığına göre düzmece bir mektup sayesinde Cüneyt Han'ın oğlu İşim'in adamları tarafından sarayında öldürülmüştür. Palvan Niyaz Hacı Yusupov, Kolesov'un Cüneyt Han'ın ortadan kaldırılmasını talep eden İsfendiyar'a ait bir mektubu kendisine gösterdiğini uydurarak Hive'deki arkadaşına bir mektup yazmıştır. Bu mektubun da Cüneyt Han'a ulaşmasını sağlayarak Han'ın öldürülmesini sağlamıştır⁷³. Aslında Cüneyt Han'a karşı hiçbir gücü olmayan İsfendiyar'ın siyaseten öldürülmesini gerektiren bir durum söz konusu değilken İsfendiyar Han, 1 Ekim 1918 tarihinde öldürülmüş yerine kardeşi Said Abdullah geçmiştir⁷⁴. Böylece Hive Hanlığı, yıkılışı olan Şubat 1920 tarihine kadar resmi olarak Said Abdullah Han, fiiliyatta ise Cüneyt Han tarafından idare edilmiştir. Togan İsfendiyar Han'ın amcası olduğunu söylediği Said Abdullah Han için şu ifadeleri kullanmaktadır: *Derviş huylu, sofı, hükümete liyakatsiz birisiydi. Han Cüneyd'in elinde oyuncak oldu*⁷⁵.

Hive Hanlığı'nın İşgali ve Yaş Hiveliler

İsfendiyar'ın öldürülmesinden sonra iktidarı elinde bulunduran Cüneyt Han, ülkeyi gerçek bir han gibi idare etmiştir. Cüneyt Han kendisine muhalif olan bütün grupları şiddetle cezalandırdı. Amuderya'nın Rus kontrolünde kalan ve Bolşeviklerin idaresine tabi olan sağ sahilinde askeri operasyonlar düzenledi. Orduyu güçlendirme adına halkı zorla askere aldı. Seferberlik ilan ederek halkın elinde bulunan araç gereçlere el koydu. Bu çalışmalar neticesinde ordusunda atlı birliklerin sayısı 4000'e, yayaların sayısı ise 6000'e ulaşmıştır⁷⁶. Fakat bu çalışmalarını ülkedeki bütün kesimleri rahatsız ettiğinden Cüneyt Han halk desteğini büyük ölçüde kaybetmiştir. Kendine muhalif olanları ortadan kaldırmaya çalışması, bütün Türkmen boylarını kendisine bağlama isteği, halkın mal ve mülküne el uzatması Türkmen urug liderlerinin giderek Cüneyt Han'dan uzaklaşmasına sebep olmuştur. Cüneyt Han'ın baskısından kaçarak Amuderya'nın sağ sahiline geçen halka Yaş Hivelilerin propagandalar yapması Cüneyt Han'a karşı ortak bir cephenin oluşmasına neden olmuştur⁷⁷. Cüneyt Han, gençleri kendisinden kaçırdı. Türkmenler arasında kendine muhalif olanlar, Kuş Mehmet Han ve Gulam Ali etra-

⁷³ Yusupov, *a.g.e.*, s. 177.

⁷⁴ Palvanov, *a.g.e.*, s. 61.

⁷⁵ A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 260.

⁷⁶ Palvanov *a.g.e.*, s. 62.

⁷⁷ Koşcanov vd, *a.g.e.*, s. 297.

ında birleştiler. Yaş Hivelilerin de bunlara destek vermesi üzerine bir muhalefet grubu ortaya çıktı. Bolşevikler bu durumu kendi lehlerine kullandılar⁷⁸.

Cüneyt Han, Tortköl üzerine operasyonlar düzenlese de kesin bir başarı kazanamamıştır. Cüneyt Han kesin sonuca ulaşacak darbeyi vuramadıkça Bolşevikler, Yaş Hiveliler ve bazı Türkmen beylerinin oluşturduğu cephe güçlenmeye başlamıştır. Cüneyt Han'a karşı oluşan cephenin Hive kanadının güçlenmesinde Yaş Hivelilerin büyük rolü olmuştur. Çünkü Yaş Hiveliler arasındaki askerî yapılanmalar sadece Taşkent'te değil Sovyetlerin kontrolündeki diğer yerlerde de gerçekleşmiştir. Örneğin, 1918 yılının ikinci yarısından itibaren Cüneyt Han baskısından kaçanlar, Çarcuy ve Tortköl gibi yerlere kaçmaya başlayınca, Yaş Hivelilerden Sultanmurad tarafından 1918 yılında Tortköl de, Tortköl Yaş Hiveliler Komitesi kurulmuştur. Bu komitenin kurucuları ilk başlarda 10-15 kişiden oluşurken Hive'den kaçıp gelenler sayesinde komite, 1919 yılının sonlarında 600 savaşı üyeye ulaşmıştır⁷⁹.

Bir yandan iç savaş ile uğraşan Bolşevikler diğer taraftan kontrollerinde olan Amuderya bölümündeki cephelerini askerî ve siyasi girişimlerle güçlendirmeye çalışmışlardır. 1918 yılı içerisinde Cüneyt Han'ın Amuderya bölümündeki Rus idaresini ve Yaş Hivelileri ortadan kaldırmak adına düzenlediği operasyonlar kızıl asker birliklerinin oluşturulmasına sebep olmuştur. Tortköl'de A.Kaçanov, V. Krişilov, U. Bekkobulov, N. Sladakov, M. Frolov gibi Bolşevik ileri gelenlerinin çalışmaları ile işçi, asker ve çiftçilerden oluşan 300 kişilik bir kızıl ordu birliği oluşturulmuştur⁸⁰. Ayrıca Taşkent'ten yardım istenmesi üzerine Çarcuy'dan Tortköl'e 100 asker gönderilmiştir. Buna ek olarak yine Çarcuy'daki demir yolu işçilerinden 250 kişilik bir birlik Tortköl'e gönderilmiştir⁸¹. Bolşevikler gelen yardımlarla birlikte asker sayısını arttırmaya çalışırken bir taraftan da zaman kazanmak adına Cüneyt Han ile barış anlaşması dahi yapmışlardır. 9 Nisan 1919'da Tahta Kale'de başlayan müzakerelerde Cüneyt Han, Bolşeviklerden hanlığın iç işlerine karışmamalarını ve hanlık sınırlarından askerlerini çekmelerini istedi. Her iki taraf çatışmayı bitirme ve hanlık içindeki halkın kendi kaderine kendisinin karar vermesi konularında anlaştilar⁸². Fakat bu anlaşma taktik gereği yapılan bir anlaşma idi.

22 Aralık 1919 tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Hive'deki en üst yetkilisi olarak atanan G.B Skolov ve Amuderya orduları komutanı Şçerbakov Hive Hanlığı'ndaki *isyan etmiş halka yardım etmek* bahanesiyle, Hive topraklarını istila etme emrini verdiler. Ordu N.A. Şaydakov komutasındaki Kuzey birlikleri ve N.M. Şçerba-

⁷⁸ Togan, *a.g.e.*, s. 260.

⁷⁹ A. Sadıkov, *Hive Halk Revolitsiyesinin Galabesi*, Ozbekistan SSR Fan Naşriyatı, Taşkent 1967, s. 48.

⁸⁰ Tohtahanov, *a.g.e.*, s. 27.

⁸¹ Yusupov, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁸² Şcripov, *a.g.t.*, s. 146.

kov komutasındaki güney birlikleri şeklinde iki bölüme ayrılmış idi. Yaş Hivelilerden oluşan gönüllü birlikler güney birlikleri ile beraber hareket etmişlerdir⁸³. Cüneyt Han kızıl askerlere karşı koysa da bir başarı elde edememiştir. Kuzey birlikleri 14 Ocak'ta Köhne Urgenç'i ve Pursi'yi, 16 Ocak'ta İlalî'yi, 18 Ocak'ta da Taşoğuz'u işgal etmiştir. Savaşın kaderini belirleyen karşılaşma, güney birlikleri ile Cüneyt Han arasında Ocak ayının ortalarında Gazavat mevkiinde olmuştur. Savaşlarda ağır mağlubiyete uğrayan Cüneyt Han, yanında kalan 100 atlı ile Karakum çölüne çekilmek zorunda kalmıştır⁸⁴. 1 Şubat 1920 tarihinde Rus birlikleri ve Yaş Hivelilerden oluşan ordu Hive şehrine girince, Said Abdullah Han bu orduya karşı koyamayarak mağlubiyeti kabul etmiştir. Yaş Hivelilerin talebi ve Rusların isteği ile Said Abdullah 2 Şubat 1920 tarihinde tahttan vazgeçtiğini ilan etmiştir⁸⁵. Böylece Hive Hanlığı ortadan kalkmıştır.

Sovyet hükümeti, Hive'nin silah zoru ile işgal edildiğini saklamaya çalışarak bildiriler yayınlamışlardır. Oysaki Hive Hanlığı'nda baskı, tecavüz ve talanlar komutanların bilgisi dâhilinde gerçekleşmiştir. Kadınlar pazarlarda açık arttırma ile satılmış, kızıl askerlere karşı gelenler ise sorgusuz sualsiz vurulmuştur⁸⁶. Hive'nin işgalinden sonra Yaş Hivelilerden komünist olmayan Cuma Niyaz Sultanmurad başkanlığında kızıl ordu himayesiyle Hive İhtilal Komitesi iktidarı ele geçirmiştir. Hanlık yerine Harezmi Şuralar Cumhuriyeti ilan edilmiştir⁸⁷. Yaş Hivelilere yardım etme bahanesi ile halk ihtilali şeklinde lanse edilen bu savaşta Hive'ye giren Rus ordusu içerisinde sadece 400 kişilik Yaş Hiveli gönüllüsü yer almıştır⁸⁸.

SONUÇ

Türkistan'da eğitim ve kültür alanında başlayıp teknik, sosyal ve siyasi alanlarda reform yapma hareketine dönüşen *Ceditçilik Hareketi*'nin Hive Hanlığı'ndaki yansıması olan *Yaş Hiveliler Hareketi*, görünürde amacına ulaşsa da nihai hedeflerine ulaşamamıştır. Çünkü 1 Şubat 1920 yılında Hive'yi işgal eden Kızıl ordu yanında yer alan Yaş Hiveliler, hanlık rejimini ortadan kaldırıp dönemin şartlarına göre demokratik bir cumhuriyet kurmayı başarmışlardır. Fakat silahlı gücüne ihtiyaç duydukları için iş birliği yaptıkları kızıl ordu ve Sovyet yönetimi, yeni kurulan Harezmi Şuralar Cumhuriyeti'ni Türkistan'ın Sovyetleştirilmesi projesinin bir ayağı olarak kullanmıştır. Kısa siyasi öm-

⁸³ Coraev vd, *a.g.e.*, s. 119.

⁸⁴ Matkarimova, *a.g.t.*, s. 70.

⁸⁵ Koşcanov vd, *a.g.e.*, s. 315.

⁸⁶ Şeripov, *a.g.t.*, s. 153-154.

⁸⁷ Hayit, *a.g.e.*, s. 272.

⁸⁸ Şeripov, *a.g.t.*, s. 152.

ründe sık sık iktidar değişiminin yaşandığı cumhuriyet idaresinde gelen her yeni yönetim bir öncekine göre daha çok Sovyet kontrolüne girmiştir. 1924 yılında cumhuriyetin kendi kendini lağvederek topraklarının boy esasına göre kurulan yeni Sovyet cumhuriyetlerine paylaştırılması, Ceditçilik kapsamındaki *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin de nihai amacına ulaşmadığını göstermektedir.

Hive'de sözde halk ihtilaline yardım etme bahanesiyle girişilen askerî harekâtın ve yöntemin bir benzeri Buhara Hanlığı'nda da görülmüştür. Yaş Hivelilerin hanlık idaresini ortadan kaldırmak adına askerî gücünden yararlanmak için iş birliği yaptıkları Bolşevikler, bu durumu Türkistan halklarına yardım etme şeklinde işlemişlerdir. Türkistan halkının kendi isteği ile Sovyetlere katıldığı propagandasını uzun yıllar yürütmüşlerdir.

Çarlık ve geri kalmışlığa sebep olan baskıcı hanlık idaresinden kurtularak demokratik ve çağdaş bir devlet talep eden *Yaş Hiveliler Hareketi*'nin dönemin şartları gereği Bolşevikler ile iş birliği yapmasına rağmen ileriki dönemlerde Sovyetler tarafından anti propagandaya tabi tutulması, bu hareketin Türkistan coğrafyası için kesp ettiği önemi ortaya koymaktadır. Türkistan halkının haklı ve insani taleplerini dillendiren fikri bir akım olmasının halkın vicdanında yapacağı etkiyi ve siyasi harekete dönüşebilme potansiyelini hesaba katan Sovyet idaresi, Türkistan coğrafyasında bu fikri itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Fakat bütün çabalara rağmen Sovyetlerin dağılmasından sonra ortaya çıkan bağımsız Türk cumhuriyetlerinde bu harekete ve hareketin temsilcilerine sahip çıkılmıştır. Aradan geçen zaman ve Sovyet idaresinin sebep olduğu tahribata rağmen günümüz Türkistan'ında Ceditçiliğin sahiplenilmesi, bu fikrin yakın dönem Türkistan tarihi ve fikir hayatındaki önemli hissesinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abdirashidov, Zaynabidin, *İsmail Gansprinskiy ve Turkistanda Ceditçilik*, Merkezi Asyani Tadkik Faransuz İnstitutu, Taşkent 2008.
- Ahmedov, Siraciddin, "Tarihi Hakikat", *İsmail Gansprinskiy ve Turkistan*, Mesul Muharrir: Naim Kerimov, Şark Neşriyatı, Taşkent (2005), ss. 24-39.
- Andican, Ahat, *Ceditçizimden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2003.
- Babahocayev, A. N. *Pantürkizm: Emperyalizming İdeolojik Kuralı*, Kızıl Ozbekistan, Pravda Vostaka ve Ozbekistan-ı Surh Birleşken Neşriyatı, Taşkent 1954.
- Baldauf, Ingeborg, *XX Asr Ozbek Edebiyatide Çizgiler*, Mesul Muharrir: Naim Kerimov, Maneviyat Neşriyatı, Taşkent 2001.
- Becker, Seymour, *Russia's Protectorates In Central Asia (Bukhara And Khiva, 1865-1924)*, RoutledgeCurzon, Newyork 2004.
- Coraev M, R. Nurulin, S. Kamalov, R. Receptova, A. Galavanov, A Mavrulov, R Abdullaev, S. Azamhocaev, D. Alimova, N. Karimov, B. Koşanov, K Akilov, E Arifhanova, L.Tetenova, Ş Turdi-

- ev, *Ozbekistanning Yengi Tarihi*, Ozbekistan *Sovyet Mustemlekeçılıǵı Devrde*, 2. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.
- Dalimov, U., “Buhara ve Hive’de Cedit Milli Dunyevi Başlangıç Talimining Rıvacı” *Türkistan Ceditligi Milli Oyganiş Devri Tarihi*, Namangan Neşriyatı, Namangan (2012), ss. 34-46.
- Dalimov, Ulugbek, *Türkistanda Cedit Mektepleri*, Universıtut Neşriyatı, Taşkent 2006.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Erşahin, Seyfettin, “Türkistan’ın Verilen Bağımsızlıktan, Alınan Bağımsızlığa Yürüyüşü Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *AÜİFD*, Cilt XLIV Sayı 1, (2003), ss. 313-343.
- Gulamov, Y. G., *Harezmining Suğarılış Tarihi: Tarihi Kadimki Zamanlerden Hazırgeçe*, Ozbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1959.
- Halbayev, S., Palvanov N., “Hive Hanlıǵıde Cedit Milli Demokratik Konstituyevi Monarhiye Devlet Başkeruvining Ornetılış”, *Türkistan Ceditçılıǵı Milli Oyganiş Devri Tarihi*, Nemengan Neşriyatı, Nemengan (2012), ss. 197-211.
- Harezim Şuralar Cumhuriyeti Kanun-i Esasisi*, Halk Nazırlar Şurası Neşriyatı, Hive 1920.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Hemdanov, N., *Hive Hanlıǵının Ağderılış ve Harezim Sovyet Halk Respublikasınınuz Tuzılış*, Ozbekistan SSR Devlet Neşriyatı, Taşkent 1960.
- Hudaybergenov, Kamılcan, *Hive Hanları Tarihiden*, Ozbekistan Respublikası Medeniyet ve Sanat işleri Vezirlıǵı Hive Devlet İçenkale Muzeyi Konkhanesi Neşriyatı, Urgenç 2008.
- Kanlıdere, Ahmet, “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılıǵında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2004), ss.149-181.
- Kayumov, M., “XX Asr Başıde Hive Hanlıǵıde Islahatçılık Hareketlerinin Başlenişi (Vezir Seyyid İslam Hoca Faaliyeti Misahde)”, *Ozbekistan Tarihi*, San 3, (2004), ss.53-59.
- Khalid, Adeeb, “Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntularına Giriş”, Çev: Müfit Balabanlılar, *Türkler*, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara (2002), ss. 636-643.
- Koşcanov, Atamurad, Palvanov, Nimetcan, *Harezimdeki İctimai – Siyasi Cereyanlar ve Hareketler*, Abu Matbuat-Konsalt Mıç, Taşkent 2007.
- Mahmudov, M., *Harezim Tarihi İstiklal Kuzguside*, Taşkent Tıbbiyat Akademisi Urgenç Filhali, Urgenç 2006.
- Matkarimova, Nezaket Maksudovna, *Harezimde Demokratik Hareketlarning Rivaclenişi Tarihi, 1900-1924*, Urgenç Devlet Universıtutu Tarih Magıstırı Derecesını Alış İçun Disertetıya, Urgenç 2002.
- Matniyazov, M., *Harezim Tarihi*, Cilt I, Harezim Tahrirat Naşr Bolımı, Urgenç 1996.
- Palvanov, Nimet, *Harezimdeki İctimai Hareketler ve Siyasi Partiyeler Tarihi, 1900-1924*, Akademnashr Neşriyatı, Taşkent 2011.

- Rahmanov, K., *Hive- Harezmi Halk Revolüsyonunun Beşyüzyılı*, Özbekistan SSR Fan Neşriyatı Taşkent 1970.
- Recebov, K., B. Kandov, I.Şatmerdova, *Özbekistan Tarihining Muhim Seneleri*, Özbekistan Neşriyatı, Taşkent 2012, s.147.
- Sadikov, A., *Hive Halk Revolüsyonunun Galabesi*, Özbekistan SSR Fan Neşriyatı, Taşkent 1967.
- Saray, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Şeripov, Ömerbek Atacanoviç, *Hive Hanlığı Tarihi*, 1511-1920, El Harezmi Namıdaki Urgenç Devlet Üniversitesi, Tarih Fenleri Namıdaki İlmî Derecesini Alış İçün Takdim Kılınan Disertetiya, Urgenç 2009.
- Taşkulov, C., “Yaş Hivelikler: Siyasi Kereşlerin Tedrici Rivaclemışı”, *Halk ve Demokratiye*, No, 3-4. (1992), ss. 55-61.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkleri (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Vurgun, Seda Yılmaz, “XIX Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri”, *Turkish Studies*, Sayı 8/7, Ankara (2013), ss. 765-781.
- Yarkın, İbrahim, “Hive Hanlığı'nın Ortadan Kaldırılarak, Harezmi Halk Cumhuriyetinin Kuruluşu ve Sonunda Sovyetler Birliğine İlhakı”, *Türk Kültürü*, S.99, Yıl IX, (Ocak 1971), ss. 237-245.
- Yusupov, Palvan Niyaz Hacı, *Yaş Hiveliler Tarihi (Hatıralar)*, Naşırge Teyyarlegen M. Metniyazov, Harezmi Neşriyatı, Urgenç 1999.

